

ESCAVINUS И ЕСТЕСТВЕНИТЕ ПЕЩЕРИ В СРЕДНОВЕКОВОНОТО МОНАШЕСТВО И СКИТСКИЯ УСТАВ

Иван МАРЧЕВСКИ (Велико Търново)

Брътъкь во съ малъи вольни Синайскѣ горѣи іестъ¹.
Едни от тях водят свършено уединен живот² без общение
с хората. Други „заедно са пустинници и общежителни“³.

Известно е, че у нас съществуват няколко десетки стотици все още недобре проучени изкуствени издълбнатини (escalations), както и естествени пещери, които достигат на някои места изключителна наситеност – например около Мадара са 300–400⁴ на брой, а около русенските реки Лом – Карл Шкорпил набързо описва над сто пещерни комплекси всеки с по десетина пещерни килии и ниши⁵. Почти всички скални обители са безвъзвратно унищожени от некултурната ръка на иманяри и грабители. Ерозията на времето също е оказала своето въздействие, както и силните земетръси. Днес даже не може да се каже точното число на обителите в скали, нито добре запазена тяхна уредба. Може би изключително запазени са манастирите край с. Басарбово „Св. Димитър“ (до Русе) и Разбоишки (Софийско – Годечко), които не само са пощадени от повратностите на времената, но имат монаси.

Обикновено скалните обители са били изградени в близост до митрополитски центрове (гр. Овеч, Червен, Преслав), като в някои случаи са дълбани на голяма височина. До скалните обители е имало скрити от обикновения поглед ниви, извори (за създаване на жизнени условия), посредством които пустиножителите са били максимално независими от всички, а и с труда на ръцете си са осигурявали своята прехрана, според християнската повеля^(2 Сол. III, 10). Самото вътрешно устройство на килиите е било изградено от малки пещери-килии за живеене (понякога преминаващи от една към друга: вътрешно или външно), долни етажи – вероятно складове, свързани с тесен комин – проход с височина до няколко метра; в тях е имало прозорци (по които има сега следи от пушек), врати (от тях

са останали само следи от жлеbove); в килиите има ниши за книги, вкопани пейки, легла, следи от жлеbove за дървени подове; има издълбани гробове на изток⁶ в скалите (сега ограбени); манастирски храмове, които са могли да побират до няколко стотин богомолци. В самите храмове личи абсида, понякога даже купол със засводена триконха (напр. до с. Михалич, Хасковско)⁷, на изток⁸ с голям равномерен кръст, проскомидийна ниша (протесис); диаконикон (Момин камък – храм „Св. Дух“), понякога до църквата е водела желязна стълба (напр. Осман боаз – храм „Св. Арх. Михаил“)⁹, а до самите килии са се спускали или качвали с въжени стълби, побити колчета или въжен асансьор-кошница (Метеора – Тесалия). Среща се и много старателно направен иконостас (следи от жлеbove има в скалната църква при с. Средня¹⁰). Също и кръщелна (баптистерий) при Алботин, с. Хан Крум, Осмар, Каспичан и Провадийско¹¹.

В средновековната исихастка философия молитвата играе изключително важна роля. Още от *св. прор. Илия* (906 г. пр.Хр.) е известен следният способ за молитва, когато той „се изкачва на връх Кармил, четем в Свещ. Писание, наведе се към земята, тури лицето си между коленете“ (3 Цар. XVIII, 42). По-късно противниците на исихазма са наричали подигравателно тази практика омфалопсихия, като са мислели, че молитвената им поза е свързана с погрешната им антропологична представа, т.е. уж душата се намира в пъпа. За разлика от източните учения на брахманизма и будизма, исихастката молитва изисква напрежение на тялото с цел покоряване на плътта на духа и покаяние за греховните възделения. Исихастката духовна практика преодолява хедоничното израждане, породено от греха и свързаните с него разбирания. За философа-исихаст всичко създадено на обрънатата система руши действителната култура и ценности.

Исихастката молитва се отличава коренно от йогистката медитация и свързаните с нея заклинателни формули. Исихастът принизява себе си, за да възвиси своя дух, а йогата се стреми да усъвършенства тялото и с това да се самовъзвеличи.

Първият проблем, който се е стремил да реши исихастът е да се дехедонизира, защото ако не се освободи от греховната наслада, може да бъде подложен на невротични заболявания, казано на модерен език...

Много изследователи на скалните обители се стъписват пред факта на незначителните писмени сведения¹². Обаче принципно нещата не са така. Скалните обители са били употребявани в много религии – от Индия (в Аджанта и Елура) до Африка. Християнството освещава тази практика. Св. Йоан Златоуст (347-407 г.) се подвизавал като млад аскет в планинска пещера¹³. Римският презвитер *Руфин Аквилейски* (ок. 345-410 г.) в своето поклонническо пътуване из Египет в 378 г. описва животът на св. *Йоан Египетски* (памет на 27 март, +393 г.), който е живял в скала на висока планина. Посетителите можели да го видят през прозорче. Той позволил да се

оборудва килия за посетители извън мястото на своето уединение, като идващите от далечни страни са могли да си починат в нея¹⁴.

Обаче в идейно отношение най-близки са: 1) „Древен патерик“ (с датиран превод от латински на гръцки от VI в. и старобългарски превод от IX в.¹⁵), и 2) „Синайският патерик“, който е датиран в руския препис от XI-XII в., но в него се наблюдават архаични езикови особености от третата четвърт на IX и началото на X в.¹⁶ А това може да съответства на написаното за св. *Методий*, че „отъкъскъї книгъї прѣложи“¹⁷ на старобългарски език.

Според „Древния патерик“ пещерите са място за покаяние на монаси с особено тежки грехопадения¹⁸, за духовни поучения и молитви към монаси и миряни; за благословение, благодат, търпение и увенчаване¹⁹, на небесно изцеление на болести²⁰. А също място на тежки бесовски нападения²¹. Пустинниците са пребивавали по няколко десетилетия без досег с човечи. Те нерядко са били жени²², даже като дъщерята на патриция, която не видяла хора седемдесет години²³. Понякога са се обличали със собствените си израснали косми²⁴. Хранели са се с финикови плодове²⁵ или леща с вода²⁶. Отглеждали са биволи²⁷. Ръкоделието им се е състояло обикновено в плетене от палмови пръчки на твърди въжета, корабен такелаж, кошници, чували, рогозки, постелки, парцали, или материали за дрехи, шапки, сандали и пр. Например при посещението на ава Макарий Египетски при ава Антоний Велики, те докато са беседвали, са плели въжета и даже ава Антоний се е възхитил на дължината на въжето от ава Макарий и му целувал ръцете²⁸. Смъртта е заварвала отците да плетат в пещерата²⁹. Умирали са седейки в пещерата, като при докосване след време се разпадали и ставали на прах; дрехите им също³⁰. Входа на пещерата се е затварял с голям камък³¹.

Трябва да приведа един по-дълъг разказ от „Древния патерик“, за да се разбере метафизичната причината за необикновената привлекателност на пещерното монашество:

„Разказваше някой си старец, че живеел някой във вътрешната пустиня много години и получил дар на прозрение, тъй че беседвал с ангели. Случила се такава работа. Двама монаси чули за него и като излезли от килиите си, тръгнали с вяра при него и търсели Божия раб в пустинята, и след много дни се приближили до пещерата на стареца. И видели далеч някой си като че ли човек, който стоял на една от планините, недалеч от светеца, около три мили. И бил към тях глас, който казал: Братя, братя. Те отговорили: Кой си ти и какво искаш? – Той им казал: Кажете само на авата, с когото ще беседвате, да си спомни за молбата. – Те, като отишли и намерили стареца, го поздравили и като паднали пред него, помолили да чуят от него полезно слово. И поучени доста от него, получили много полза и му разказали за човека, когото видели, и за неговия поздрав. Като чул, той познал кой бил и се престорил, че не знае, като

казал, че никакъв друг човек не живее тук. Те го принуждавали да каже кой бил виденият от тях. А той им рекъл: „Дайте ми дума, че няма да започнете на никого да разгласявате за мене като за някой от светиите, докато не отида при Господа, и ще ви кажа за това.“ – Те се съгласили. И им казал: „Този, когото сте видели, е ангел Господен, който, като минаваше оттук, молеше моята немощ, като казваше: Моли Господа, за да бъда възстановен на мястото си, защото се изпълни вече определеното от Бога време за мене.“ – Когато го запитах: „Каква е причината за твоята забрана?“ – Той ми каза: „Случи се, че в някое си село много хора с греховете си доста прогневиха Бога и Той ме изпрати да ги накажа с милост, а аз, като видях, че са доста нечестиви, нанесох им голяма язва, тъй че мнозина загинаха и затова съм отстранен от лицето на изпратилия ме Владика.“ Когато аз попитах: „Как мога да моля Бога за ангел?“ – Той рече: „Ако не знаех, че Бог слуша ближните Си раби, не бих дошъл и не бих те безпокоил.“ Аз помислих сам в себе си за неизказаното милосърдие на Господа и за безкрайната Му любов към хората, спомних си, че ги е удостоил да говорят с Него и да Го виждат, и светите Му ангели да им служат и беседват с тях, както правил това със Своите блажени раби Захарий, Корнилий и Илия. И прославих Неговото милосърдие, като се почудих на това. И след това, както ни разказа блаженият наш отец, той почина. – И братята го погребяха честно с песнопения и молитви. И ние, като подражаваме на тези добродетели, да се удостоим с неговите молитви“³².

Във втория паметник се описват скалните обители в подножието на планината Синай. За основател на пещерното монашество там, може да се смята *ава Йоан* (от края на V в.), който на път за Синай се разболял от треска и подирил подслон в неголяма пещера близо до река Йордан. В нея св. *Йоан Кръстител* в две съновидения му разкрил, че тази „малка пещера е повече от планината Синай“ и изпълнил обещанието си да го изцели. Местността се наричала Сапсас, наблизко до потока Хорив и *ава Йоан* „направил в пещерата църква“, като събрал монашеско братство³³.

В „Синайския патерик“ има описани много битови подробности от живота на монасите. Например: старец живеел в пещера и хранил лъвовеще³⁴; св. *ава Христофор*, преди да влезе в пещерата с мощите на св. *Теодосий* и други покойни отци, се кланял по сто пъти на всяко стъпало до земи, а всичките стъпала били осемнадесет³⁵; известно е, че преп. *Теодосий Общежителни* се подвизавал в пещерата на влъхвите; в някои килии горяло кандило пред иконата³⁶. В такава обстановка монасите са прекарвали някои по 35 г., а други даже по 70 г.³⁷ Съвършените монаси са живеели в голяма бедност: *ава Юлиан* бил облечен във власеница и притежавал само кръст, Евангелие и дървено черпало³⁸. Това предизвиквало учудването на околните братя. *Ава Йоан* от околностите на Соха, който също нямал нищо, говорел:

— Чадо, пещерата, това е като лавка ^(къпство): даваш и вземаш³⁹.

Честа практика е била да се погребва отшелникът там, където е живял, като за целта са издълбавали гроб в пещерната килия⁴⁰.

В такава обстановка са чели псалтир и са изпълнявали монашеския ред⁴¹, каноните през нощта в неделя⁴², стихологичен чин⁴³, проскомидисвали са⁴⁴, принасяли са анафората от литургичния чин⁴⁵. Или както говори един аскет, че като се намирал в пещерата си наблизко до реката св. Йордан, „извършвах моята служба с всичкото мълчание“⁴⁶.

Мъдростта на някои пустинници била толкова голяма, че даже регионалните философи идвали за съвет. Ето някои характерни апофтегми от „Скитския патерик“:

„Двама философи дошли до стареца и го попитали да им каже нещо за успех, но старецът мълчал. Философите отново казали:

— Отче, нищо ли не ни отговаряш?

Тогава старецът им рекъл:

— Аз знам, че вие сте словолюбци (филолози), а не истински философи. Затова свидетелствам, понеже сте свикнали да приказвате, като говорите, без да знаете какво. Нека бъде за вас философията дело, за да размишлявате непрестанно за смъртта в мълчание и да се пазите в безмълвие!“⁴⁷

Ава Олимпий съветвал да не се седи с еретици и да се въздържа езикът и стомахът от храна и питие⁴⁸.

Самите пещери били разположени близо до манастира⁴⁹ или монасите са обитавали в килии наблизко до пещерни отци⁵⁰. Сред тези отци *ава Варнава* страдал от загнойсал крак, набоден на тръстика, но бил видян от друг отшелник, че ангел Божи пази в пещерата му осветения престол⁵¹. *Ава Софроний* се молил на Господа да не се приближават до пещерата му демони⁵².

Необичайна Божия благодат е помагала на подвижниците, за да преодоляват трудностите на суровата природа. „Говорели за св. *старец Юлий*, че той през целия си живот не запалвал лампада, но небесна светлина го озарявала през нощите, поради която четял книги“⁵³. Св. *Давид от Месопотамия*, затворник ^(+540 г., памет на 26 юни и Сирна събота), за когото споменахме, че седемдесет години прекарал в килията си, отведнъж започвал да бъде виждан, че излиза дивен огън от прозорците на килията му край Солун, отначало от воини, стоящи на стража по крепостта, а след това и от други хора, чак до края на живота му⁵⁴.

В разказа на *Теодорит Кирски* за пътешествието на св. *Симеон Ветхи* ^(+ок. 390 г., памет на 26 януари) по Синай откъм содомската пустиня, видели неголяма пещера, като тази, която изравят лисиците, с отшелник⁵⁵. *Сулниций Север* също описва чуден мъж, който живеел в малка пещера, която може да вмести само един човек⁵⁶.

Между другото трябва да отбележим, че по време на блажената кончина на преп. *Пахомий Велики* (+348 г., 15 май) имало е около 50 000 монаси в общежитието в Египет!

Видният подвижник и богослов преп. *Максим Изповедник* също е прекарал част от подвижите си в скална обител в днешна Италия. „Тук той намерил тиха пустиня и в една от пещерите ѝ се заселил като в затвор; при това той се хранел със зеленина от пустинните растения, плодове от дърветата и див мед, които се намирали по тези гори; с една дума, той се хранил, подобно на великия Кръстител. След немного време, слухът за неговите добродетели се разнесъл по тази цялата страна, и при него се явили двама едноименни братя, които се наричали Анастасиевци; те умилено молели блажения да ги приеме в качеството на ученици и прислужници. Свети Максим, макар и да е желаел уединение, но Дух Свети му внушил, че тези двама братя, единият от които бил презвитер, а другият дякон, са прославили Бога, затова, не смеейки да противодейства на божествената повеля, той ги приел. Те се изпълнили с радост, построили на това място, близо до неговата пещера, килия, в която те живели, както в рая на сладостта. Там те се учили от блажения на ангелски живот и станали граждани на небето и земята. „Като не давали на очите си сън и дрямка за веждите си“ (Псал. СXXXI, 4) и почивка за плътта си, те достигнали благодарение на великия Максим безстрастие и издигнато знание. Те били родом гърци, но от дълго време живеели в Рим в тамошните манастири. От свои познати те набавяли в незначително количество телесна храна и подбуждали блажения Максим да я приеме, за да не си навреди на тялото от извънмерното постене“⁶⁵⁷.

Тези сведения ни дават много подробно описание за всичко свързано със скално-пещерното монашество.

Пещерното монашество сред българите изглежда започва да съществува от VIII–IX в., защото мнението ни допълва научната литература за времето на възникване му⁵⁸.

Първото споменаване за живеене в пещера в нашата литература срещаме в „Народното житие“ на св. *Йоан Рилски* (+946 г.), за какъвто живот го наставлява глас от небето, а ангел го храни с шипка⁵⁹.

В проложното житие на св. патриарх *Йоаким I Търновски* (+18 януари 1246 г.) се говори за изсичане от него на пещери с църкви над Красен⁶⁰. Надписите в пещерите са с историческа⁶¹ и религиозна стойност. Рисунките-графити като елен, кръст, брадва и др.⁶² със символично значение са често срещани в скалните пещери. Еленът е символ на жадуващата душа за богообщение; кръстът се начертавал навсякъде по стените, защото той имал апотропеитично (предпазващо) значение. Брадвата е свързана с постоянното напомняне за посичането на грешниците, според изобличението на св. Йоан Кръстител, записано в Евангелието (Мар. III, 10; Лука III, 9).

Пръв у нас, който обърна внимание върху аналозиите между византийските скитове в Карулия (Атон), Метеора (Тесалия над с. Кастраки в Гърция) беше археологът *Стоян Маслев*⁶³, но при опитите си да намери писмените корени на този вид монашество у нас, той повратно преписва на *Козма Презвитер*, че „монасите се затваряли както в скални пещери, така и в подземни пещери, където не прониквала никаква светлина, и прекарвали в пост и молитва“⁶⁴. Това до неузнаваемост се предава в следния вид от *Вера Антонова*: „Тези изкуствени скални килии са дело и обиталища именно на такива монаси, доброволно напуснали светския живот и отрекли се от удобствата на съвременните жилища. За тях изпитанията на тялото, постът и молитвата, както и опасностите са представявали „подвизи“ (М. Попруженко, Презвитер, българский писател X века. С. 1936, 57, 4-5)⁶⁵. Съзнателно спазвам „правописните“ особености и орязаното заглавие, както предпочита авторката, а също няма да анализирам комфортабилния „идеал“, пренесен от съвремието ни.

Точният цитат от *Презвитер Козма* е следният: „Дроуѣи же и скытающе сѧ ѡкож(ѣ) Павелъ г(лаго)летъ. Ъ' горахъ' и в пещерахъ' земныхъ', лишаѣми всѣхъ' свѣта сего бл(а)гыхъ', илиже нѣс(тъ) весь миръ' тоуенъ“⁶⁶, което е малко свободен цитат от Посланието до евреите (XI, 38), но е ясно, че в него няма историческо доказателство, а само се посочват религиозните мотиви за подвига на вярващите.

Без достатъчно обоснование много изследователи пряко наричат обителите в скали скитове⁶⁷, като се има предвид че това е название на вид монашески устав. В славянските ръкописи се среща едно неиздадено произведение със заглавие: Предание уставом еже на внешнеи стране преобладающим иноком, рекше скитскаго жития правило... В един от най-старите си преписи, руска редакция, то се намира преди едно послание на св. патриарх Евтимий Търновски⁶⁸. Може би гръцкият оригинал да е бил написан през XIV век, но късната редакция на този Скитски устав е дело на св. патр. Евтимий. В староруските ръкописи от XV в. и след това, има запазени няколко десетки ръкописи.

Думата „скет“, произлиза от σκέθος или от „скит“ – Σκήθος, по коптски: Schiet, т.е. просторна равнина в Египет на 24 часа път от Нитрийската планина⁶⁹. Там често монасите са изкопавали пещери в меките скали на ниските хълмове на тази долина или са си построявали килии от камък. Хранели се веднъж след 9 часа с хляб, сурови плодове и зеленчуци. Събирали са се само два пъти седмично за обща молитва. Всеки монах е имал по две килийки: в едната е работел, а в другата се молел. В този домашен параклис, обърнат на изток, е имало ниша с триумфален кръст и само веднъж са намерени фрески на Христос в слава.

Сега на мястото на древните скитове има само четири коптски манастири. Всички останали са унищожени от исляма.

От тези земи скитският начин на живот е бил пренесен на Синайската планина, Палестина, планината Олимп във Витиния, Карийската планина Латрос, Атон. През XI в. преп. *Антоний Печерски* основал около пещерите близо до Киев братство с килийно правило, което заимствал от атонските скитове⁷⁰.

Св. Григорий Палама е преминал строга подвижническа школа и за по-голямо усъвършенстване се затворил в пустинята в пещера и прекарал в нея без да излиза десет години. У нас преп. *Григорий Синайски* е основал в Парория скит, който бил пренесен в Кефаларево от преп. Теодосий Търновски през XIV в.⁷¹ Обаче животът на монасите от пещерата на ава *Сава* е бил киновиен (о̀вѣщѣ житіе. пещерѣ дѣва Савѣ⁷²). По всяка вероятност пещерно-скалните монаси у нас са спазвали и още идеоритмичния устав (т.е. свойствен, личен), каквито основания могат да се видят в обителите в местността Яйлата край гр. Каварна с осемдесет пещери, наричани „пещерен град“⁷³.

Св. *Пимен Зографски* (+3 ноември 1620 г.) е прекарал много време в пост и молитва на ума в пещерата на преп. *Козма Зографски* (+23 септември 1423 г.)⁷⁴.

Исихастското пещерно монашество, което е било широко разпространение у нас, намира съучастници и сред далечни народи. В една пещера на запад от гр. Овеч (Провадия) има изобразен кръст, символични графити на 12-те апостоли и надпис на старогрузински език – лигатури на Иисусовата молитва: Господи, Иисусе Христе, Боже наш, помилуй нас, амин!⁷⁵.

Цялото това огромно културно богатство е било унищожено през периода на 70-те години на XIV в., а монасите са били прокудени⁷⁶. Сега е останала само „живата връзка на исихазма с книжната традиция сред българите до самото начало на XIX столетие“⁷⁷.

БЕЛЕЖКИ

¹ Синайски патерик.

² ідіоррітμοі цоваі .

³ Св. Григорий Назианзин, Похвала на свети Атанасий Велики. – PG 35, 1104.

⁴ Стоян Маслев, Пустиножителна Мадара. – Археология, 1959, № 3–4, с. 24 et sq.; Антоний Ханджийски. Обители в скалите. С., 1985, 5–6.

⁵ Карл Шкорпил, Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, гл. VI; К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – Сб. за народни умотворения, наука и книжнина, С., 1892, кн. VII и VIII, с. 49–83; 3–31.

⁶ Вълго Вългов. Скалният манастир в местността „Алботин“ – Видинско. – Известия на музеите в Северозападна България. Том втори. С., Наука и изкуство, 1978, с. 98. В Алботинския манастир има 29 гроба, издълбани в скали (А. Ханджийски. Обители в скалите, с. 8); а Руфин пише, че тежко съгрешил човек, злодей, се затворил в погребална пещера, за да се покае (Historia monachorum sen liber de vitis patrum, cap. I. – PL., t. XX, col. 399–400).

- ⁷ Димчо Аладжов. Две скални църкви в Хасковски окръг. – Музеи и паметници на културата, 1971, № 2, 9–11. В Алботинския манастир в църквата има три абсиди на изток, по две от стените му. (А. Ханджийски. Обитатели в скалите, с. 7).
- ⁸ Въло Вълов. Скалният манастир в местността „Алботин“ – Видинско, с. 89.
- ⁹ Стоян Маслев. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. – Известия на археологическия институт, XXVI, С., 1963, с. 99, 95 et sq.
- ¹⁰ Пак там.
- ¹¹ Ара Маргос. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле. – Известия на народния музей Варна, 1981, 17, 112–118; Георги Атанасов. Средновековните скални църкви в Силистренски окръг. – Известия на народния музей, Варна, 1984, 20 (35), с. 97, говори за скална килия с изсечена ниша за икони на изток; Въло Вълов. Скалният манастир в местността „Алботин“ – Видинско, с. 95: баптистерият е наречен погрешно цилиндрична шахта.
- ¹² Стоян Йорданов. За скалния манастир край с. Иваново, Русенски окръг. – Векове, 1977, № 4, с. 46.
- ¹³ Св. Паладий Еленополски. Разговор за живота на св. Йоан Златоуст, 5.
- ¹⁴ Historia monachorum, с. I – col. 391. Св. Ефрем Сирийски говори за отшелници от египетските пустини, живеещи „в пещери и земни пропасти като в крепости“ („Похвално слово за подвижниците“). Същото се повтаря и в България. Напр. св. Ефрем, патриарх Сръбски (1311–+15 юни 1399 г.) започва монашеството си в пещера и свършва живота си в същата пещера близо до Средна Гора + Левкийски еп. Паргений, Жития на бълг. светии. Том I. София: СИ, 1974, с. 135, 137).
- ¹⁵ Патерик Римский. Диалози Григория Великого в древнеславянском переводе. Москва: „Индрик“, 2001.
- ¹⁶ Светлина Николова, Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., БАН, 1980, с. 19.
- ¹⁷ Пространно житие на св. Методий, гл. XV. – Събрани съчинение на Климент Охридски. Т. 3. София: БАН, 1973 г., с. 191.
- ¹⁸ Древен патерик. Слово 20: 12, Изд. Монархическо-Консервативен съюз, 1994, с. 202.
- ¹⁹ Пак там, Сл. 7: 50, с. 66–67; Сл. 20: 18, с. 207.
- ²⁰ Пак там, Сл. 20: 12, с. 202.
- ²¹ Пак там, Сл. 20: 12, с. 202.
- ²² Пак там, Сл. 20: 1, 10, с. 197; 200–201.
- ²³ Пак там, Сл. 20: 18, с. 206–207.
- ²⁴ Пак там, Сл. 20: 12, с. 202.
- ²⁵ Пак там, Сл. 20: 12, с. 202.
- ²⁶ Пак там, Сл. 20: 18, с. 207.
- ²⁷ Пак там, Сл. 20: 12, с. 201.
- ²⁸ Пак там, Сл. 7: 14, с. 59. Ава е често срещана дума-графит по стените на нашите скални манастири.
- ²⁹ Пак там, Сл. 20: 1, с. 197.
- ³⁰ Пак там, Сл. 20: 12, с. 201.
- ³¹ Пак там, Сл. 20: 18, с. 207.
- ³² Пак там, Сл. 20: 16, с. 205.
- ³³ Синайският патерик. Москва: „Наука“, 1967, с. 41–43: гл. 1; Блаженный Иоаннъ Москъ, Лугъ духовный. Свято-Троицкая Лавра, 1896, с. 3–4: гл. 1; от Лимонара

този текст е преписан в Пролога на 24 февруари; Своден патерик, гл. 47 (преведен през IX—X в.). – **Светлина Николова**. Патеричните разкази, 216–217.

³⁴ Синайский патерик, с. 43: гл. 2; с. 261: гл. 121.

³⁵ Пак там, с. 177: гл. 131.

³⁶ Пак там, с. 267-268: гл. 257.

³⁷ Пак там, с. 59: гл. 29; с. 107: гл. 63.

³⁸ Пак там, с. 107: гл. 63.

³⁹ Пак там, с. 289: гл. 259.

⁴⁰ Пак там, с. 269-270: гл. 244.

⁴¹ Пак там, с. 265: гл. 234.

⁴² Пак там, с. 67: гл. 31.

⁴³ Пак там, с. 62: гл. 29.

⁴⁴ Пак там, с. 63: гл. 29; с. 168: гл. 121.

⁴⁵ Пак там, с. 168: гл. 121.

⁴⁶ Пак там, с. 226-227: гл. 180.

⁴⁷ Пак там, с. 255: гл. 221.

⁴⁸ Пак там, с. 52: гл. 16.

⁴⁹ Пак там, с. 56: гл. 23.

⁵⁰ Пак там, с. 259: гл. 229.

⁵¹ Пак там, с. 50–51: гл. 13.

⁵² Пак там, с. 257: гл. 226.

⁵³ Пак там, с. 107: гл. 65.

⁵⁴ Пак там, с. 125–126: гл. 91.

⁵⁵ Лугъ духовный, с. 127.

⁵⁶ Dial. I, cap. 8. – PL 73, col. 820.

⁵⁷ **Св. Максимъ Изповедникъ**. Творения. Часть первая. Житіе преподобнаго Максима и служба ему. Сергіевъ Посады, 1915 г., с. 175; Грузинско житие, гл. XIV.

⁵⁸ **Казимир Константинов**. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговишки окръг. – Археология, 1977, № 3, 19–29: надгробните надписи датират от 922 г.; **Стоян Маслев**. Пустиножителна Мадара, пише за повреден надпис от IX в. в малка пещерна църквица от мраморна колона на престолния камък; **Ара Маргос**. Средновековни скални манастири по Суха река. – Известия на народния музей Варна, 1983, 19 (34), 125–135: пише, че манастирите в Южна Добруджа са от X–XI в.; **Георги Атанасов**. Средновековните скални църкви в Силистренски окръг, с. 92 et sq.: датировка VIII–XI в.; **Милко Аспарухов**. Скалната църква „Св. Стефан“ край Никопол и графитите в нея. – Известия на музеите в Северозападна България. Том седми. С., 29–43: кръстовете се датират до X век.

⁵⁹ Там прекарал три години и шест месеца (Стара българска литература. Том четвърти. Житиесписни творби. С., 1986, 124 и 126). Житието от Норовия пролог, пише за преживени много години в пещера (Ib., с. 131). Св. патр. Евтимий Търновски определя времето прекарано в пещерата на дванадесет години [Emil Kaluzniacki. Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)². London: Variorum reprints, 1971, p. 11: §III].

⁶⁰ **Ив. Снегаров**. Неиздадени старобългарски жития. – Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“. Т. III, София, 1953–1954, с. 167.

⁶¹ **Йордан Андреев** Надписите при с. Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. – Векове, 1975, № 3, 77–85.

⁶² **Димитър Овчаров.** Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, 78—84.

⁶³ **Стоян Маслев.** Пустиножителна Мадара, с. 50.

⁶⁴ **М. Попруженко.** Козма Превзитер, български писател X века. С., 1936, 57, 4—5. — Пос. стат., с. 30; правописната грешка в руското заглавие (не Превзитер, а Пресвитер!), е на Ст. Маслев, което говори за повърхностно познание на езика. С незначителни изменения този „цитат“ се среща в: **Георги Атанасов.** Скални манастири в крайдунавска Добруджа. — Векове, 1986, № 6, с. 14.

⁶⁵ **Вера Антонова.** Скалният манастир около Шуменската крепост. — Годишник на музеите от Северозападна България. Книга VII, Варна, 1981, 91—93.

⁶⁶ **Ю. К. Бегунов.** Козма Пресвитер в славянски литератури. София: БАН, 1973, с. 366; това е най-доброто издание на текста с разнотечения, които никъде не дават повод за сериозно отклонение от основния текст.

⁶⁷ **Йордан Андреев, Сергей Радов.** Надписите от скалната църква „Свети безсребреници“ при гара Карлуково. — Векове, 1975, № 6, с. 46 et sq.; **Георги Атанасов.** Скалните манастири в крайдунавска България; **Стоян Маслев.** Пустиножителна Мадара; **Георги Атанасов.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. — Сб. Добруджа 8, 1991, с. 28: скалният скит (малък манастир); **Георги Атанасов.** Няколко скални манастири в Южна Добруджа. — Известия на Народния музей Варна, книга 25 (40). Варна, Георги Бакалов, 1989, с. 54: скален скит до с. Хитово, Добричко.

⁶⁸ **Е. В. Белякова.** Устав пустыни Нила Сорского. — Литература Древней Руси. Источниковедение. Сборник научных трудов. „Наука“, 1988, 96-106.

⁶⁹ **Пресвитеръ Руфинъ.** Жизнь пустынныхъ отцевъ. Свято-Троицкая Лавра, 1898, с. 102, прим. 2.

⁷⁰ **Василий Гролимунд.** Возникновение и развитие „Скитского Устава“ и разпространение его на Руси. — Третья Международная научная церковная конференция, посвященная 1000-летию Крещения Руси, С. Петербург, 31 января — 5 февраля 1988 г. Описания на пещерното монашество виж в: Киево-Печерский патерик. — Памятники литературы Древней Руси. XII век. Москва: Художественная литература, 1980, 412—623.

⁷¹ Подробно за скита в: **Иван Марчевски.** Руският духовен учител на преподавани Паисий Величковски: св. Нил Сорски — живот и дело. — Паисий Величковски и неговата книжовна школа. Велико Търново, „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, с. 85.

⁷² Синайский патерик, с. 301: гл. 267. Манастирът на св. Сава (Мар Саба) продължава своя живот, наследен от основателя си, който пребивава в нетленни мощи.

⁷³ **А. Ханджийски.** Обители в скалите, с. 14, до 1940 г. все още са извършвали богослужение.

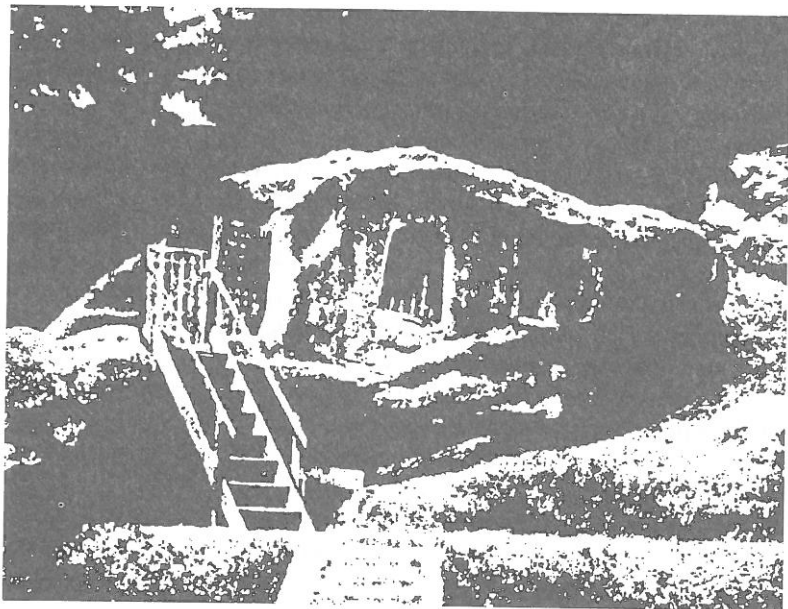
⁷⁴ Житие на преп. **Пимен Зографски.** — Изд. **П. Динеков.** — В: Известия на Института за българска литература, 1954, кн. II, 237—248; св. Козма Зографски е живял в безмълвие след като си изсякъл в скалата пещера (escavinus) на запад от Зографския манастир. (Архиепископъ **Филаретъ Черниговскій.** Святые южныхъ славянъ. Описание жизни ихъ⁴. Спб., 1894, с. 210).

⁷⁵ **Валерий И. Силогава.** Нови данни за историята на грузино-българските отношения. — Археология, 1980, № 2, 15—26.

⁷⁶ Хр. Гандев. Българската народност през XV в. С., 1972, 148-152.

⁷⁷ И. Дуйчев. Поздние отголоски исихазма в болгарской литературе. – Исследование по древней и новой литературе. Л., 1987, с. 85.

Необследван е тъженски пещерен манастир от х. Тъжа, между Калофер и Павел баня.

Издълбана каменна килия на преп. Даниил от манастира Воронеш, Молдавия (XV век). (Илюстрация от книгата Γωαννίκιου Μπάλαν, Ρουμανικό γεροντικό. Θεσσαλονίκη: Ὁρθόδοξος Κυψέλη, 1985, σ. 58).